

— Մի վրոքը էլ որ առաջ գնան և սեփեղանան, յոյս կայ, որ գերմանական եսականութիւնը մի նոր ինկվիզիցիա կը ստեղծի յանուն աւետարանականութեան. գոնէ այս ընթացքը պարզապէս այդ է ասում իւրաքանչիւր բանիւրուն ընթերցողին:

ԻՆՉՊԷՍ ՊԵՏԲ Է ՊԱՇՏՊԱՆԵԼ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒՄ. *)

Դասական հնութեան ժամանակից մեզ հասած մի յայտնի անեկգոտ ասում է, մի անգամ մի աթենացի ճառախօս գալիս է Սպարտա և ազդարարում, թէ մի գովասանական ճառ պիտի արտասանէ Հերակլէսի վրայ: Այն ժամանակ մի խոհուն և սահաւիսօս լակոնացի նորան ուղղում է հետեւեալ շիտթեցուցիչ հարցը. «Մի՞թէ որևէ մէկը նորան պարտուել է»: Յաւօք որտի սպանելի չէ, որ մէկն էլ դառնայ ու իմ ընտրած խնդրի մասին մի նման տռարկութեամբ ինձ հարցնէ. «Սակայն մի՞թէ մէկն ու մէկը յարձակումն է գործել քրիստոնէութեան վրայ»: Բայց հաւանական է, որ ոմանք ասեն. «Այդ խնդիրն ինձ չի՛ վերաբերում» եւ ո՛չ պատկանում եմ այն մարդկանց շարքին, որոնց դէմ քրիստոնէութիւնը պէտք է պաշտպանել: Ղի ես նորան ի բոլոր սրտէ յարգում եմ, ո՛չ էլ նոցանից եմ, որոնց գործն է նորան պաշտպանելը, քանի որ ես աստուածաբան չեմ»:

Բայց և այնպէս իմ կարծիքով ամեն մի քրիստոնէի համար լաւ է, որ նա երբեմնակի կշռադատէ, թէ ի՞նչ ձևով պէտք է պաշտպանել քրիստոնէութիւնը յատկապէս մեր օրերում:

Մենք զգում ենք, որ հէնց մեզանից ամեն մէկի մէջ մի բան կայ թագնուած, որի դէմ միշտ ևս նորէն առաջ պիտի մղել քրիստոնէութեան պաշտպանութիւնը, մենք զգում ենք՝ լինում է ըսպէ, երբ մենք՝ թէպէտ և սրտով քրիստոնեայ, մըտքով հեթանոս ենք, այո՛, երբեմն էլ նոյն խի սրտով լաւ քրիստոնեայ չենք:

Սակայն մենք գիտակից ենք նաև, որ քրիստոնէութեան պաշտպանութիւնը պէտք չէ՛ թողնել միմիայն հոգևորականնե-

*) *Paul Mehlhorn*, Wie ist in unserer Zeit das Christentum zu verteidigen? 2 Aufl. Berlin, 1894, գրքոյկից:

ըին և աստուածաբաններին, այլ որ մե՛նք ևս պարտք ունինք իւրոյսանն նպաստելու իւր յարատեւութեան դործին, որոյ և մի տեսակ՝ զինուոր լինելու ընդհանուր պարտականութիւն՝ կատարելու:

Ամենից առաջ մենք բնականաբար պիտի տանք հետեւեալ հարցը. «Ի՞նչ պէտք է լինի իտիպէտ մեր պաշտպանութեան նիւթը»: Հարկաւ քրիստոնէութիւնը. սակայն այս մի խիստ ընդարձակ ըմբռնումն է, որ և կարող է շատ մեկնութիւններ յերցնել: Քրիստոնէութիւնն ունեցել է զարգացման շատ և շատ աստիճաններ. նա այսօր ընդգրկում է մի շարք եկեղեցիներ կամ դաւանանքներ, իսկ սոցանից ամեն մէկն ունի բազմաթիւ տրամադրութիւններ, ձգտումներ և մտապատկերներ, որոնք երեւան են զալիս և արտայայտում ուղորդութիւնների, կարգերի ու վարդապետութիւնների մէջ: Ի՞նչ պէտք է մենք պաշտպանենք այս բոլորից:

Մեր ժամանակի մի անկորուսանելի յաղթանակ է, որ մենք ամեն մի լոկ զրօնից եկող հեղինակութեան դէմ մեզ վերադահում ենք մեր՝ բարեխղճօրէն կշռադատած լիորձութեան ծնունդ՝ սեպհական կարծիքը: Նաև այն մտքերը, որոնք առանց գիտակցական ջանքերի մի տեսակ նուաճող դորութեամբ և հաւաստիութեամբ յանկարծակի ծնունդ են առնում մարդկային մի հոգու մէջ և որոնց մենք կրօնի նկատմամբ յայտնութիւն անունն ենք տալիս, այլոց համար տիրող ճշմարտութիւններ են դառնում լոկ այն ժամանակ, երբ որ նոցա ներքին աշխարհում արդէն հաստատութիւն են գտել ու նոցա լիորձութեանների շարքն անցել:

Քանի որ այսօր աստուածաբանական գիտութիւնների նոյն իսկ պահպանողական ներկայորոշիչները ձեռք են վերցրել Թրքի տառացի կերպով աստուածաշունչ լինելու աւսումից, *) անխորհուրդ բան է պաշտպանութեան նիւթ դարձնել այն ամենն, ինչ որ սովորաբար հասկացւում է քրիստոնէութիւն բառի ներքոյ, այլ պէտք է պաշտպանել միմիայն քրիստոնէութեան ուղին ու ծուծը, իւր էութիւնն ու հիմնական ճշմարտութիւնները: Սորա են. Աստուած սէր է. Յիսուս Քրիստոսի ձեռքով մարդկութիւնը կոչուած է յարգեղութիւն երկնաւոր Հօր մար-

*) Հեղինակն ի նկատի ունի զհետեւի հիմնականում առաջ ընրացող եւ «քողոքական—առնարանական» անունը կրող աստուածաբանութիւնը:

դիկ հազմում են մի ընտանիք—արքայութիւն Աստղծոյ—և պարտք ունին եղբայրական սիրոյ:

Իսկ ո՞ւմ դէմ պէտք է պաշտպանել թրիտոնէութիւնը մեր օրերում:

Նախ՝ այս պաշտպանութիւնը պէտք չէ՝ ուղղել թրիտոնէական այլ և այլ դաւանանքների դէմ, զի ընդհանուր թըշնամու առաջ ուշադրութեան պիտի չառնել այն մանր տարբերութիւնները, որոնք պատճառ են այլ և այլ աստուածաբանական և եկեղեցական ուղղութիւններին, այն ինչ թրիտոնէական հիմնական ճշմարտութիւններն ընդհանուր են ամենքին էլ:

Երկրորդ՝ նոյնպէս անտեղի կը լինէր կռիւ մղել գիտութեան ձեռք բերած անհերքելի ճշմարտութիւնների դէմ: Կրօնը հոգու և սրտի գործ է՝ նա զբաղուած է աշխարհի յաւիտենական պատճառով և նպատակով և իւր լինել-չլինելը կախումն չունի երևութական աշխարհի նկարագրութիւնից ու բացատրութիւնից: Աստուած սէր է, Աստուած Քրիստոսի մէջն էր և Աստուած կամենում է սիրելի անձնաւորութիւնների թաղաւորութեան մէջ լինել ամենայն յամենայնիւ և թրիտոնէի համար միանգամայն նոյն բանն է, արդեօք ըստ հին հայեացքի արեգակն է երկրի շուրջը պտտում, թէ ըստ նորի՝ երկիրն արեգակի, արգեօք մեր աշխարհը վեց օրում՝ թէ ժամանակի անվերջ շրջաններում է յառաջ եկել, արդեօք Աստուած մի՞միայն երեւում է ձեռնամուխ լինում աշխարհի անիւին, թէ յաւիտենական կարգերի մշտական կտտարման մէջ է իւր գործը: Մի՞միայն այն դէպքում, երբ ո՛չ «գիտութիւնն», այլ մի անկոչ ներհայացուցիչ որ և է գիտութեան ժխտում ու հակառակում է այն բանին, որ մեք որտե՛ս ամենամեծ բովանդակութիւնն ու նորա թռիչքի ոյժն է, ժամ է կռիւ մղելու, սակայն յարձաւորումն գործողի դէմ և ո՛չ այն «գիտութեան», որը դրօշակը նաւ անկոչ կերպով կրում է:

Երրորդ՝ նոյն կերպ պիտի վերաբերի թրիտոնէութիւնը նաև ամեն մի զուտ քաղաքական կամ անտեսական հայեցակէտի, եթէ ողբա չեն ելնում իրենց սահմաններից: Իսկ եթէ քաղաքական և ընկերավարական կուսակցութիւնների բանալարներն (Worführer) սկսում են այլ և այլ ձևերով թրիտոնէութիւնը ծաղրի առարկայ դարձնել, եթէ նոքա կեանքի ո՛չ մի առեւիկ վեհ նպատակ չեն ընդունում քան զգայական վայելքը կամ մտքի լուսաւորութիւնը և իրենց նպատակներին հասնելու համար կանգ չեն առնում ո՛չ մի անիրաւութեան և ըռնութեան առաջ, ապա հարկաւ պիտ հնչէ յարձակման

կոչը՝ պաշտպանել քրիստոնէութիւնն աշխարհի ուղղութիւններէ անաստուած և անպատկառ ներկայացուցիչներէ դէմ:

Ըստ այսմ քրիստոնէութեան հակառակորդների առաջին և աչքի զարնող խումբն են «զմարմնոյն խորհողները» (Հռովմ., Ը. 5.) կամ իրօք անաստուածներն ու մատերիալիստները:

Նրկըսող կարգի հակառակորդներն են տեսականապէս ո՛չ քրիստոնեայ անձինք, մարդիկ, որոնք կրօնական համոզմունքները կամ ուղղակի ժխտում են և կամ միանգամայն անվստահելի—անկայուն յայտարարում. սոքա իրապէս դեռ ևս մասամբ քրիստոնեայ են, քանի որ շարունակում են պահել իրենց հայրերից ժառանգած անգիտակցական քրիստոնէութեան գէթ մի մասը. սակայն վտանգը մեծ է, թէ սոքա ևս կարող են հետզհետէ հրաժեշտ ատլ քրիստոնէական կրօնին:

Վերջապէս քրիստոնէութեան բարգաւաճման ու յարատեւութեան հակառակորդ պիտի համարել նաև այն մարդկանց, որոնք քրիստոնեայ լինելով հանդերձ, եկեղեցուց դուրս են մ'նում. սոքա են ո՛չ պատմականօրէն մտածող անձինք, որոնք չեն ըմբռնում եկեղեցու նշանակութիւնը, որպէս պատմութեան ընթացքում քրիստոնէական իդէալը պահպանող և իրագործող հիմնարկութեան:

Ինչպէս որ տարբեր տեսակի են քրիստոնէութեան հակառակորդներն, այդպէս էլ տարբեր պիտի լինի քրիստոնէութեան պաշտպանութեան ձևը—հարկաւ միշտ ևս լոկ արդար, հոգևոր և սիրոյ միջոցներով: Քրիստոնէութիւնը պէտք է պաշտպանել ո՛չ միայն խօսքով, այլ և անձնական կենդանի վկայութեամբ, բարի օրինակով և սիրոյ դործով: Մենք այստեղ խօսում ենք միմիայն քրիստոնէութիւնը խօսքով պաշտպանելու մասին:

Ամենից առաջ պէտք է բարեխղճօրէն քննել հակառակորդի առածն ու համարձակ ընդունել, ինչ որ նորա առածների մէջ իրաւացի է: Այս կանոնին մենք պէտք է աւելացնենք նաև այլ երկու հիմնական կանոններ: Նախ՝ խնամքով կշռադատելը քո մէջ բերած հիմքերի զօրութիւնն ու խուսափելը ամեն մի չափազանցութիւնից, որ հակառակորդի վստահութիւնն իսպառաւրել կարող է. և երկրորդ՝ բացատրել, թէ ինչպէս են յառաջ եկել քրիստոնէական աւանդութեան այն ուսմունքներն ու պատմութեամբները, որոնք թէպէտ և արդի մտածողութեան հակասութիւններով լի և անկարելի են թուում, բայց և այնպէս խորադնին աչքի համար երբէք անհիմն ցնորաբանութիւններ չեն. թուի՛ր այն փորձառութիւնները, իրականութիւններն

ու հոգու տպաւորութիւնները, որոնց ծնունդ և արտայայտութիւն են վերոյիշեալ ուսմունքներն ու պատմութիւնները: Ժամանակակից կենդանի մարդու մէջ կայ երկու միանգամայն իրաւացի պահանջ, որոնց պէտք է բաւարարութիւն տալ միջերմ ցանկութիւն որոշելու մնայունը կրօնական ճշմարտութեան, աշխարհին յաղթող, երջանկացնող ու սրբացնող իդէալներին մէջ և իրեն հասունացած զգացող բանականութեան պահանջը՝ ո՛չ մի անմարտելի բան կուրօրէն կուլ չտալու: Նորա այդ պահանջներին մենք բաւարարութիւն տալ կարող ենք միմիայն այն դէպքում, երբ ընդունենք, որ դարգացման դադարը վերաբերում է նաև քրիստոնէութեան մտապատկերների աշխարհին: Միմիայն այսպէս կարող ենք մենք այսօր միաժամանակ պահպանել և՛ բարեպաշտութիւնը, և՛ ազատութիւնը, և՛ բարեպաշտութեան, և՛ դիտութեան իրաւունքները: Մենք կանգ պիտի չառնենք ո՛չ բանաւոր և ո՛չ գրաւոր աւանդութիւնների վրայ, որոնք այնուամենայնիւ բազմազան կառկածների տեղ են թողնում, այլ մարդկային հոգու խորքում տեղի ունեցող այն փորձառութիւնների, որոնք մատչելի են ամենքին և որոնց անհամեմատ աւելի մեծ արժէքը պարզ է ամեն մի մարդու, եթէ նա դիտմամբ աչքերը չի՛ խփում՝ այդ շտեմներու:

Աշխատենք հնարաւորութեան չափ կարճ կերպով յիշատակել այն փորձառութիւնները, որոնք անհրաժեշտ են քրիստոնէական համոզմունքի իրաւունքը հաստատելու համար:

Ամենից առաջ մեր դէմն է ելնում ընդհանրապէս կրօն ասածիդ երգուեալ թշնամին՝ մատերիալիզմը (ո՛չ յաջող թարգմանութեամբ—նիւթապաշտութիւնը) և ասում. «Ա՛յ թէ ինչ, ուրեմն դուք փորձառութեան մասին էք այդպէս դառանցում ու դատարկաբանում: Զէ՛ որ հէնց դորա շնորհիւ էլ ի՛չեք է դառնում կրօն ասածդ, քանի որ նա փորձառութեան հակասում է: Փորձառութիւնը մեզ ո՛չ մի տեղ ցոյց չի՛ տալիս ո՛չ Աստուծուն և ո՛չ էլ հոգի. նոյն իսկ այն, ինչ որ մենք մարդկային հոգի ենք անուանում, լոկ ծնունդ է նիւթի որոշ մասնիկների շարժման: Ի սկզբան էր ո՛չ Հոգին, այլ նիւթն»:

Նիւթ—ըստ երևութին այս մի վերին աստիճանի պարզ ըմբռնումն է. և սակայն այս կարծիքը յատուկ է լոկ վայրի վերոյ մտածող և կամ մտածելու կարողութիւնից զուրկ անձանց: Իսկապէս ի՞նչ բան է նիւթը: Այն, ինչ որ ըստ տարածութեան ընդարձակում է և տարածութիւնը լցնում: Բայց արդեօք ինչո՞ւ է լի տարածութիւնը: Թէ ինչն է տարա-

ծութիւնը լինում, մենք մարդիկս գիտենք միմիայն այն չափով, որ չափով որ մենք ծանօթութիւն ենք ստանում նորա մասին՝ իւր մեզ վրայ ունեցած ազդեցութիւնից, այլ և մեր փորձառութիւնից, թէ ինչ ոյժ ունի նա:

Ասել է թէ նիւթը չէ՛ եւթադայ մեր անմիջական փորձառութեան, այլ մենք նորան համարում-մտածում-ընդունում ենք միմիայն իբրեւ պատճառ այլ և այլ ոյժերի: Զննենք փոքր ինչ մեր փորձառութեան հիմք կազմող ոյժերը և կը տեսնենք, որ տարբեր բաներ են արտաքին շարժողութեան և ներքին զգացման ոյժերը: Մեր թմբկաթաղանթը շարժուող օդի ազդեցութեան ներքոյ ենթարկւում է մի շարք տատանումների և մենք զգում ենք երբեմն մի բարեհնչիւն մեղեդի, իսկ երբեմն մի շփոթ ու տնտերդաշնակ աղմուկ: Միթէ՛ պարզ կերպով մեր առաջն է դրուած այն պատճառը, որից յառաջ են գալիս վերոյիշեալ հակադիր տպաւորութիւնները, միթէ՛ մենք տեսնում կամ զգում ենք օդի տատանումների թիւն ու ժամանակի միջոցները: Ի՞նչպէ՛ս է լինում, որ նոյն միջոցին, երբ մի ալիք անվերջ կերպով հրում է միւսին, ալիքների այս խաղի հետ միան-ժամանակ մենք մտքի տունն ենք ընկնում ու մեր սիրտը լցւում է զգացումներով.— արդեօք ըմբռնելի՞ է այս մեղ: Ո՛չ, եթէ կամենում ենք լուս մտածել ու ազնուութեամբ խօսել, ապա կարող ենք ասել միմիայն հետեւեալը. մենք գիտենք, որ արտաքին աշխարհում տարածութեան մէջ տեղի ունեցող շարժումները և ներքին աշխարհի անտարած զգացումները յիրաւի յարաբերութիւն և կապ ունին միմեանց հետ, բայց մենք երբէք չենք կարող ասել, թէ ահա այս որոշ հոգեկան զգացումը հետեւանք է նիւթի այս ինչ շարժման: Դիւրուա Ռայմոնդ բնագէտն ասում է. «Գոլորտին անըմբռնելի կը լինէր ասել, թէ ամխածնի, ջրածնի և թթուածնի հիւլէների համար միանդամայն նոյն բանը չէ, իրենք սրտեղ են և կամ ինչպէ՛ս են շարժուում»:

Ո՞րն է նախնական և հաստատուն, այն՝ որ մենք մի բան ենք զգում թէ՛ այն՝ որ մենք կամ մեր շրջապատը շարժողութեան մէջ ենք: Երբ մենք շոգեկառքում նստած ենք ու հարևան գծի վրայ մի այլ գնացք շարժւում է, մենք կարող ենք սխալուել ու կարծել, թէ շարժուողը մեր գնացքն է. նոյնպէս մենք կարող ենք սխալուել ու շիմանալ, թէ ինչ փոփոխութիւն է տեղի ունենում մեր մարմնի մէջ, որ իրապէս պատճառ է մեր նոյն միջոցին զգացածի. բայց որ մենք այս ինչ զգացումն ունինք՝ այս մեղ համար մի այնպիսի անժխտելի իրականութիւն է աշ-

խարհում, որ ո՛չ որ և ո՛չ մի բան մեզ չի՛ կարող համոզել, թէ մենք այդ չենք զգում: Շապիկը մարմնին աւելի մօտ է քան բաճկոնն ու վերաբիւն, այգալէս և մեր ինքնազգացումն ու ինքնագիտակցութիւնը՝ ապա ուրեմն մեր ներքին հոգեկան փորձառութիւնը՝ մեզ համար շատ աւելի հաւաստի ու աներկբայելի են քան թէ ամբողջ արտաքին աշխարհը և մենք երբէք չենք կարող իրապէս ըմբռնել ու ասել, թէ ներքին փորձառութիւնը հետեանք և արդիւնք է արտաքին աշխարհի: Եթէ կամենանք միակողմանի լինել և այդ երկու բաներից մէկն ու մէկը ժխտել, ապա մեր իմացողութեան օրէնքների դէմ աւելի քիչ կը մեղանշենք նիւթահան աշխարհի քան թէ հոգու գոյութիւնն ուրանալով: Բանականութեան շատ աւելի մօտիկ է ասել, որ այն աշխարհը, որի մէջ մենք ապրում ենք, է գործ և և յայտնութիւն յաւիտենական հոգու, քան թէ ընդունել, թէ այն աշխարհը, որ մեր ներսն է ապրում, լոկ մի ազդեցութիւն կամ օգտապատկեր է հոգեզուրկ նիւթի:

Իրօք Լոցցէ աղնիւ փիլիսոփան մելի ուղիղ գլխին է խփում ասելով. «Մարդկային մարք բոլոր մոլորութիւններից ինձ համար միշտ էլ ամենից աւելի տարօրինակն այն է, որ մարդս սկսել է կասկածել իւր իսկ սեպհական էութեան մասին ու նորան համարել ծնունդ արտաքին ընտրեան, ընտրեան, որ մեզ մատչելի է լոկ այն իսկ հոգու միջոցով, որի գոյութիւնը սոյն բացատրութեան հետ էլ արդէն իսկ ուրացում է»:

Այսպէս ուրեմն քրիստոնէութիւնը բնաւ առիթ չունի իրեն մատերիալիզմի առաջ յաղթուած յայտարարելու. «Եւ Հոգին է որ վկայէ, զի Հոգին իսկ է ճշմարտութիւն» (Ա. Յովհ. Ե. 6). Կրօն առածիդ, լինի դա զարգացման ոտորին թէ վերին աստիճանի վրայ, արմատը մարդու հոգեւոր էութեան և իւր անմիջական ինքնազգացման մէջ է: Կարելի է իրաւամբ ասել. ամեն մի մարդ, որ իւր կեանքը փոքր ի շատէ գնահատում է, ի վերջոյ կամ պիտի յաւսահատուի և կամ հաւատայ: Նա զգում է, որքան էլ մութ լինի այդ և շփոթ, որ ամբողջ աշխարհը սր և է խորհուրդ ունի մի՛միայն մտածող հոգու և որ և է արժէք լոկ զգացող սքտի համար:

Այս գիտակցութիւնն ապրում է նորա մէջ և ահա նա աշխատում է աէր լինել «անզգայ բնութեան» մէջ: Սակայն սրբան յաճախ է ընտրութիւնը նորա դէմ ելնում ու նորա ծրագիրներն անողոք կերպով խանգարում: Ո՛րքան յաճախ է աշխարհին տիրելու կոչումն ունեցող մարդս, ինքն իրեն այդ իսկ աշխարհի առաջ օտար, լքեալ ու անօգնական զգում: Անձնա-

տուր լինել այս լքեալ-անօգնական վիճակին նշանակում է յուսահատութիւն, մարդկային արժանեաց վառ գիտակցութիւնը մի դատարկ ու հակասութիւններով լի երազ համարել և այդպիսով էլ երես դարձնել նորանից: Եւ սակայն կենդանի մարդը երբէք չի՛ յուսահատուում լիովին, զի այդ հաւատար կը լինէր մահուան: Կեանքի հակասութիւնների համար նա լուծումն է որոնում. քանի ծանր է կռիւը՝ այնքան էլ ոյժերի լարումը, որքան մութն է ճանապարհը՝ այնքան էլ մեծ է ճիգը գէթ փոքր ինչ տեսնելու: Եւ տես՝ ահա լոյսը բացւում է. ահա սկսում է փայլել մի աստղ այստեղ և մինն այնտեղ. ահա հետզհետէ մի մեծ լոյս է ծագում և ամբողջ հորիզոնի վրայ սփռւում. վերջապէս ելնում է և արեգակը, նսեմացնում նաև կիսալուսնի անդօր փայլը և ահա աշխարհին տիրում է օրուայ պայծառ և ջերմ լոյսը:

Խօսե՛նք առանց պատկերի. մարդիկ խայտառղէաւ արտաքին աշխարհից այն կողմն ու վեր զգում և որոնում են հոգևոր ոյժեր, որոնց իրենք էակից են և որոնց հետ հաղորդակցութիւն ունենալ կարող են: Նորա երբեմն այդ հոգևոր ոյժերը սխալմամբ այլ տեղ են որոնում, նորա յաճախ շատ միամիտ ու մանկական հայեացք են ունենում այդ ոյժերի մասին. յաճախ միամիտ է նաև իրենց կարծիքը, թէ ի՛նչ կերպ կարելի է օգնութիւն ստանալ այդ ոյժերից: Սակայն քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ ի վերջոյ յաղթահարւում է այն ամենն, ինչ որ հաստատուն ու մնայուն չէ, և հարթւում այն ուղին, որ մարդկանց առաջնորդում է գէպի այն վեհ գաղափարը, թէ «Հոգի է Աստուած, և երկրպագուաց Նորա՝ հոգւով և ճշմարտութեամբ պարտ է երկիր պագանել, (Յովհ. Դ. 24) և թէ «Մի Աստուած, և Հայր ամենեցուն՝ որ ի վերայ ամենայնի, և ընդ ամենեսին՝ և յամենեսին ի մեզ» (Եփեսո. Դ. 6):

Ներսէս արեղայ Տէր-Միքայէլեան.